

Grzegorz Ekiert

Harvard University

STUDIA SOCJOLOGICZNE 2000, 3(158), s. 11–42

PRAWIDŁOWOŚCI TRANSFORMACJI W EUROPIE WSCHODNIEJ*

Cztery grupy czynników determinują kształt i przebieg transformacji: dziedzictwo przeszłości i warunki wyjściowe, przyjęte rozwiązania instytucjonalne (wybór instytucji), zakres pomocy zewnętrznej i kierunki polityki nowych władz. Aby zrozumieć wschodnioeuropejskie transformacje i wykryć ich prawidłowości należy większą uwagę poświęcić dziedzictwu przeszłości i warunkom wyjściowym, przyjmując perspektywę „zależności od szlaku” (path dependency). Zerwanie z przeszłością, nawet tak radykalne jak w Europie Środkowo-Wschodniej, nigdy nie jest całkowite. W niej tkwią nie tylko czynniki dysfunkcjonalne wobec demokratycznego i rynkowego ładu, ale także czynniki sprzyjające zmianom. Należą do nich m.in. przeszłe doświadczenia kryzysów politycznych, próby reform ekonomicznych i liberalizacji politycznej (choćby nieudane), pragmatyzm komunistycznych elit, powstanie opozycji politycznej i kulturalnej, otwarcie na Zachód. Perspektywa „zależności od szlaku”, łącząca poważną refleksję nad doświadczeniami historycznymi z przywiązywaniem wagi do jednostkowych wydarzeń (takich np. jak pierwsze wolne wybory) i ich sekwencji czasowej, pozwala wyjaśnić, dlaczego niektóre kraje odnoszą sukcesy na drodze transformacji, a inne nie mogą wydobyć się z kręgu niemocy.

Główne pojęcia: transformacja, „zależność od szlaku”, dziedzictwo komunizmu, sukces transformacji.

Istota postkomunistycznej transformacji

Jednym z najważniejszych zadań stojących przed badaczami polityki jest teoretyczna konceptualizacja i wyjaśnienie nieoczekiwanego i raptownego upadku socjalizmu państwowego w Europie Wschodniej, a także późniejszego przebiegu demokracji i ekonomicznej restrukturyzacji w tym regionie. To, że rozpad starego

Harvard University, Center for European Studies, 27 Kirkland Street, Cambridge, MA 02138, USA; e-mail: ekiert@fas.harvard.edu

* Zmieniona wersja referatu wygłoszonego na konferencji „Democracy in Central Europe 1989–1999”, Uniwersytet Jagielloński, Kraków, 3–4 września 1999. Na słowa mojej wdzięczności zasłużyli Istvan Majoros, który pomagał mi zebrać materiały do tego artykułu, a także Peter Hall, Paul Pierson, Anne Sadaah, Robert Kaufman, Jan Kubik, Yoshiko Herrera, Cecilia Chessa, Andy Markovits i uczestnicy seminarium „Performance of Democracies” w Harvard University za pomocne uwagi i przyjazną krytykę wcześniejszej wersji tego tekstu. Osobne podziękowania kieruję do Jacka Wasilewskiego, Macieja Kopczyńskiego i Marcina Kocóra za tłumaczenie i opracowanie polskiej wersji artykułu.

systemu nastąpił jednocześnie w całym regionie, mimo zróżnicowanej sytuacji politycznej i gospodarczej w poszczególnych krajach, skłaniał niektórych komentatorów do przyjęcia tezy, że wszystkie kraje Europy Wschodniej były w zasadzie identycznymi reżimami politycznymi, utrzymującymi się przy władzy dzięki militarnej obecności Związku Radzieckiego. Niektórzy badacze uważają nadto, że po upadku komunizmu nowo kształtujące się demokracje stały przed prawie identycznymi wyzwaniami i problemami, które wymagały wykształcenia zasadniczo takich samych instytucji i struktur. Innymi słowy przyjęto założenie, że także po upadku komunizmu kraje regionu reprezentują w gruncie rzeczy taki sam typ ustrojowo-polityczny.

Taki punkt widzenia jest nieuprawniony, zarówno w odniesieniu do komunistycznej przeszłości tych krajów, jak i ich późniejszego rozwoju. W czasie czterech dekad państwowego socjalizmu kraje Europy Wschodniej podlegały skomplikowanej politycznej ewolucji, bynajmniej nieprzebiegającej wedle tego samego wzorca. Konflikty i kryzysy polityczne, załamywanie się porządku instytucjonalnego i sposoby przywracania systemowej równowagi, wszystko to stanowi swoiste dla poszczególnych krajów dziedzictwo, o długotrwałych konsekwencjach. W ślad za politycznymi przesileniami szły zmiany stylu sprawowania władzy, a niekiedy także zasadnicze reformy instytucji politycznych i ekonomicznych, co powodowało zmianę relacji między instytucjonalnymi filarami reżimu i między władzą a społeczeństwem. W rezultacie, strukturalne i polityczne różnice między państwami bloku sowieckiego pogłębiały się wraz z upływem czasu i dynamiką wewnętrznych przekształceń w poszczególnych krajach¹. Tak więc, jeśli chcemy wyjaśnić odmienne kierunki i rezultaty zmian politycznych, ekonomicznych i społecznych, jakie miały miejsce w ostatnim dziesięcioleciu w państwach regionu, musimy odwołać się do swoistej spuścizny realnego socjalizmu każdego kraju².

Mimo tego że upadek reżimów komunistycznych nastąpił niemal w tym samym czasie, istniały daleko idące różnice w sposobach wychodzenia z socjalizmu i wchodzenia na drogę transformacji. W Polsce i na Węgrzech miała miejsce negocjacyjna („wypaktowana”) transformacja; w Czechosłowacji i w NRD nastąpiła błyskawiczna kapitulacja komunistycznych elit w wyniku krótkotrwałej rewolty społeczeństwa; w Bułgarii miała miejsce odgórnie sterowana transformacja – każda z tych dróg prowadziła do uformowania się odmiennych tymczasowych rozwiązań instytucjonalnych i generowała inne typy konfliktów politycznych. Tryb oddania władzy przez komunistów determinował kształt późniejszych wydarzeń politycznych i definiował możliwości aktorów politycznej gry (por. np. Ekiert 1990; Kamiński 1991; Stark i Bruszt 1998). Dość przypomnieć, że pierwsze demokratyczne wybory w krajach regionu przyniosły zróżnicowane wyniki: w jednych krajach byli komuniści zdołali utrzymać władzę, w innych zwycięstwo przypadło nowym siłom, opozycyjnym wobec komunizmu.

¹ Rozwinięta argumentacja na rzecz tej tezy przedstawiona jest w: Ekiert 1996.

² Wzorcowym przykładem takiej analizy jest praca Kornai'a (1996), w której autor pokazuje ograniczający wpływ działań podjętych w realnym socjalizmie na przebieg transformacji węgierskiej.

W dziesięć lat po upadku komunizmu w dawnym bloku sowieckim wyłoniły się regiony, czy też grupy krajów, o kontrastowo odmiennych osiągnięciach i cechach systemowych. Postkomunistyczna transformacja doprowadziła do uderzających różnic w zasięgu reform strukturalnych, efektywności ekonomicznej, jakości demokracji. Nowe postkomunistyczne rządy stały przed swoistymi, zrodzonymi przez uwarunkowania wewnętrzne wyzwaniem, którym starały się sprostać poprzez eksperymentowanie z odmiennymi strategiami reform politycznych i ekonomicznych. David Stark ma rację twierdząc, że Europę Wschodnią należy rozpatrywać jako „podlegającą wielu transformacjom w dwojakim sensie: w obrębie regionu dostrzegamy wielość rozmaitych strategii zmian; natomiast w ramach danego kraju ma miejsce nie jedna transformacja, lecz wiele transformacji w różnych dziedzinach – politycznej, ekonomicznej i społecznej – przy czym przebieg tych procesów często jest wzajemnie niesynchronizowany, a ich artykulacja rzadko bywa wyraźna” (Stark 1992: 18). Nadto, odmienne trajektorie zmian stają się coraz bardziej wyraziste i spójne. Z każdym rokiem dystans między liderami a maruderami transformacji się pogłębia. Arend Lijphart i Carlos Waisman mają więc słuszną podkreślając, że „potrzebujemy lepszej konceptualizacji możliwych rezultatów procesów transformacyjnych, a w szczególności rozmaitych typów kapitalizmu i liberalnej demokracji, jakie są konstruowane w [Europie Wschodniej, Ameryce Łacińskiej] i innych regionach świata” (Lijphart i Waisman 1996: 242).

Na przebieg i skutki radykalnej zmiany ustrojowej oddziałuje wiele czynników. Niezwykle trudno ustalić jest związki przyczynowe między tymi czynnikami. Dążąc do wyjaśnienia typów transformacji, należy wziąć pod uwagę co najmniej cztery grupy czynników: dziedzictwo przeszłości i warunki wyjściowe, nowy układ instytucjonalny, kierunki polityki nowego rządu oraz zakres pomocy zewnętrznej. Patrząc z takiej perspektywy, żywy ostatnio spór między zwolennikami tezy o podstawowej roli „dziedzictwa leninizmu” a zwolennikami podejścia instytucjonalnego (wedle których działania zbiorowych aktorów zmian są przede wszystkim determinowane przez nowe ramy instytucjonalne), nie jest zbyt pomocny w zrozumieniu postkomunistycznej transformacji (por. np. Crawford i Lijphart 1995; Hanson 1995).

Szeroko zdefiniowane dziedzictwo przeszłości dostarcza – moim zdaniem – najlepszych przesłanek do wyjaśnienia skutecznych transformacji, zwłaszcza w ich początkowych fazach. W moim rozumieniu, na dziedzictwo przeszłości składają się nie tylko niesprzyjające demokracji postawy ludzkie i cechy porządku instytucjonalnego, ale także te, często niezamierzone, efekty komunistycznego systemu, które zmianom sprzyjały. Podejmowane w ramach starego systemu reformy gospodarcze i rynkowe, liberalizacja polityczna, wzrastający pragmatyzm komunistycznych elit i krystalizowanie się opozycji, powodowały akumulację czynników ułatwiających demokratyczny przełom i sprzyjających gospodarce rynkowej. Dlatego najważniejszą lekcją wynikającą z postkomunistycznej transformacji jest to, że wydarzenia i dziedzictwo historyczne mają zasadnicze znaczenie w wyjaśnianiu procesów zmian (*history matters*). Nawet gdy zgodzimy się co do tego, że główną rolę odgrywają nowe ramy instytucjonalne, należy pamiętać, że nawet najlepiej zaprojektowane instytucje nie zawsze generują takie zachowania, jakie architekci tych instytucji mieli na myśli (Stark

i Bruszt 1998: 80–84). Ponadto, dziedzictwo przeszłości determinuje zbiór dostępnych alternatyw i sprawia, że wybór jednych instytucji jest bardziej prawdopodobny niż innych. Robert Putnam widzi to podobnie, argumentując, że „to dokąd dojdiesz, zależy od tego, skąd przychodzisz, a do pewnych celów nie da się dojść z określonego punktu. Zależność od szlaku (*path dependency*) może prowadzić do trwałych różnic w sprawności dwóch społeczeństw, nawet jeżeli formalne instytucje, zasoby, względne ceny i indywidualne preferencje w obu są podobne” (Putnam 1995: 280).

O roli, jaką komunistyczna spuścizna odgrywała w dalszym przebiegu transformacji, w istotnej mierze decydowały wyniki pierwszych demokratycznych wyborów³. Wzięte razem, dziedzictwo przeszłości i rezultaty wyborów inaugurujących demokrację, dostarczają mocnych przesłanek wyjaśniających, dlaczego niektóre kraje osiągnęły większe sukcesy niż inne. Ogniskując uwagę na spuściznie przeszłości i pierwszej fazie transformacji, przyjmuję tym samym perspektywę „zależności od szlaku”. Patrząc z tego punktu widzenia, postkomunistyczne transformacje można scharakteryzować jako „proces kumulowania się pozytywnych lub negatywnych efektów” (*increasing returns process*), na który większy wpływ wywierają czynniki historyczne, sekwencja zdarzeń i działania podejmowane wcześniej niż działania i wydarzenia późniejsze⁴. Co więcej, kształtujące się odrębne trajektorie zmian mają tendencję do samowzmacniania się, tworząc tym samym albo pozytywne, albo negatywne cykle akumulujących się efektów (*virtuous or vicious circles*). Stąd też, dążąc do wyjaśnienia zróżnicowanych rezultatów początkowej fazy transformacji, mniejszą wagę przykładam będą do efektów wyborów specyficznych instytucji i ograniczeń, jakie nowy układ instytucjonalny nakłada na działania zbiorowych aktorów i decyzje elit politycznych. Zgadzam się w tym miejscu z Valerie Bunce (1995: 97), że „w postkomunistycznym świecie instytucje polityczne wydają się bardziej skutkiem, aniżeli przyczyną określonego przebiegu wydarzeń politycznych”.

W artykule przedstawiam początkowe efekty transformacji zachodzącej od 1989 roku w krajach postkomunistycznych, z pominięciem krajów byłego Związku Radzieckiego. Moim celem jest zidentyfikowanie prawidłowości transformacji, jakie ukształtowały się w regionie i zaproponowanie hipotetycznych wyjaśnień zróżnicowanej efektywności tych procesów.

Przegląd danych ilustrujących postęp transformacji

Od samego początku, od 1989 roku, tempo politycznej i ekonomicznej transformacji w postkomunistycznych krajach było nierówne. Dobrej ilustracji zróżnicowanych efektów przemian w regionie dostarcza porównanie wskaźników i rankingów

³ Por. Fish 1998, gdzie bardzo dobrze przedstawiony jest związek między zakresem reform ekonomicznych a wynikami pierwszych wyborów.

⁴ Doskonałą charakterystykę pojęcia „zależności od szlaku” i jego zastosowania w analizie politycznej można znaleźć u Paula Piersona (2000). Uważa on, że: „pojęcie *zależności od szlaku* zawiera w sobie kilka podstawowych twierdzeń: że czas rozpoczęcia i sekwencja zmian ma istotne znaczenie, że zawsze istnieje możliwość pojawienia się alternatywnych rezultatów i że dramatyczne i często o wielkiej skali skutki mogą być następstwem stosunkowo drobnych i przypadkowych wydarzeń”.

opracowanych przez rozmaite organizacje. Oczywiście, każdy ranking ma swoje wady i uproszczenia, co zazwyczaj powoduje, że eksperci z zainteresowanych krajów podważają wiarygodność miar i kwestionują miejsce swojego kraju w rankingu. Niemniej, proste porównanie różnych wskaźników ujawnia wyrazisty obraz odmienności występujących między grupami państw.

Tabela 1. Wybrane miary porównawcze dla niektórych krajów postkomunistycznych

	Indeks postępu transformacji ¹	Indeks wolności gospodarczej ²	Indeks ryzyka ³	Indeks wolności prasy ⁴	Indeks wolności politycznej ⁵	Indeks postrzegania korupcji ⁶
Czechy	39,8	2,20 (20)	71,72 (37)	20 (W)	3(W)	4,8 (37)
Węgry	42,0	2,90 (66)	69,98 (41)	28 (W)	3(W)	5,0 (33)
Polska	40,4	3,15 (85)	66,66 (47)	25 (W)	3 (W)	4,6 (39)
Słowenia	34,8	3,10 (80)	72,97 (36)	27 (W)	3(W)	brak danych
Albania	26,6	3,75 (120)	21,69 (154)	56 (CW)	9 (CW)	brak danych
Bułgaria	34,0	3,60 (108)	37,83 (96)	39 (CW)	5(W)	2,9 (66)
Chorwacja	34,0	3,75 (120)	52,68 (70)	63 (BW;	8 (CW)	brak danych
Rumunia	33,4	3,30 (94)	50,49 (75)	44 (CW)	4 (W)	3,0 (61)
Słowacja	33,4	3,05 (77)	60,36 (54)	30 (W)	4 (W)	3,9 (47)
Białoruś	18,0	4,05 (135)	29,10 (131)	70 (BW)	12 (BW)	3,9 (47)
Ukraina	25,4	4,05 (135)	29,69 (129)	39 (CW)	7 (CW)	2,8 (69)

¹ Źródło: Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju, *Transition Report* 1998, London, listopad 1998, s. 26 i 42. Indeks łączy w sobie miary obrazujące transformację ekonomiczną i transformację systemu prawnego.

² Źródło: Kim R. Holmes i Bryan T. Johnson, *1998 Index of Economic Freedom*, Washington: Heritage Foundation 1998. Najwyższa wartość indeksu 1,25, najniższa – 5,0. Indeks składa się z 10 wskaźników uwzględniających między innymi politykę handlową, system podatkowy, zakres interwencjonizmu państwowego, politykę monetarną, kontrolę cen i płac, prawo własności, przepływ kapitału i inwestycje zagraniczne, system bankowy, znaczenie „czarnego rynku”. Wartości liczbowe w nawiasach w tej i następnych kolumnach oznaczają pozycję danego kraju w rankingu państw.

³ Źródło: *Euromoney*, wrzesień 1997. Maksymalna wartość indeksu wynosi 100.

⁴ Źródło: Leonard, R. Sussman, (red.), *News of the Century*. Press Freedom 1999, Freedom House 1999. Przyjmuje się, że punktacja 0–30 oznacza kraj o wolnej prasie. Symbole literowe w tej i następnej kolumnie oznaczają: W – wolność; CW – częściowa wolność; BW – brak wolności.

⁵ Źródło: *Freedom in the World. The Annual Survey of Political Right and Liberties 1998–1999*, Freedom House 1999. Maksymalna wartość indeksu wynosi 2, minimalna – 14.

⁶ Indeks postrzeganej korupcji jest kompilacją wyników licznych badań prowadzonych w różnych krajach przez różne organizacje, a zebranych przez Transparency International. Indeks przyjmuje wartości od 10 (brak korupcji) do 0 (bardzo wysoka korupcja). Por. www.transparency.de.

Pierwszy zestaw danych, do których się odwołuję (tabela 1), pokazuje, że cztery kraje Europy Środkowej – Czechy, Węgry, Polska i Słowenia – uzyskują wyraźnie lepsze rezultaty na wszystkich prezentowanych skalach. Zmiany gospodarcze w tych krajach są bardziej zaawansowane, na co wskazuje indeks postępu transformacji opracowany przez Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju (EBOR). Gospodarki tych państw są bardziej otwarte i liberalne w porównaniu z gospodarkami innych krajów. Ich polityka ekonomiczna jest bardziej stabilna i przewidywalna, poziom

korupcji jest umiarkowany, polityka prywatyzacyjna jest względnie spójna, sektor prywatny odgrywa znacznie większą rolę w gospodarce. Zakres ubóstwa w tych czterech krajach jest stosunkowo ograniczony, a rozpiętość dochodów jest wciąż poniżej przeciętnej dla krajów OECD. Postęp dokonany przez te kraje doceniany jest przez międzynarodowe koła finansowe, co znajduje odbicie w wartościach indeksu ryzyka opracowanego przez Euromoney. Co ważniejsze, kraje te cechuje także lepsza jakość demokracji, co pokazują indeksy sporządzane przez Freedom House. Demokratyczne instytucje nie są kwestionowane, procedury są przestrzegane, prawa polityczne i wolności obywatelskie są szersze i lepiej chronione niż w pozostałych krajach regionu. Nadto, w czterech krajach lepiej rozwinięte jest społeczeństwo obywatelskie, a media są w pełni niezależne. Obserwujemy także ściślejszą integrację polityczną i gospodarczą tych krajów z Zachodem i większą aktywność w regionalnych i światowych organizacjach międzynarodowych.

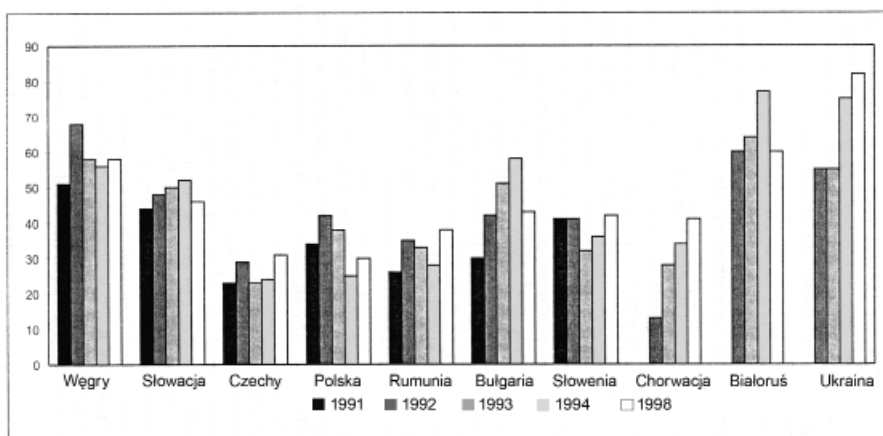
Druga grupa państw składa się z krajów bałkańskich (Bułgaria, Rumunia, Chorwacja i Albania) oraz Słowacji. W krajach tych postęp transformacji politycznej i ekonomicznej jest wolniejszy, mniej spójny, a politykę pokomunistycznych rządów cechują znaczne wahania. Przykładowo, w Bułgarii, Albanii i Rumunii próbowano już kilkakrotnie stabilizować gospodarkę z mieszanymi czy wręcz negatywnymi rezultatami. Reformy rynkowe w krajach tej grupy są mniej zaawansowane, prywatyzacja pozostaje w tyle, a infrastruktura instytucjonalnoprawna jest słabiej rozwinięta i mniej przejrzysta. Korupcja jest tam rozpowszechnionym zjawiskiem. Powtarzające się załamania reform gospodarczych, co pokazują wskaźniki makroekonomiczne, znajdują odzwierciedlenie w wyższym poziomie ubóstwa, niższych dochodach, silnych nierównościach i niewielkim napływie kapitału zagranicznego. Polityka w tych krajach jest mniej przewidywalna, siły reformatorskie są słabsze, a prawdopodobieństwo wystąpienia nagłych kryzysów politycznych, co pokazują np. wydarzenia w Albanii w 1998 roku, jest o wiele większe. Prawa i swobody polityczne są gorzej chronione, a media są tylko częściowo niezależne. W krajach tych częściej występują nagle przetasowania polityczne, a elity panujące nie potrafią (lub nie chcą) konsekwentnie trzymać się wytyczonej strategii. Słowacja, która początkowo była w grupie wiodących reformatorów, pozostała w tyle. Transformacja ekonomiczna w tym kraju została spowolniona, wolności polityczne poważnie ograniczone, a zasada rządów prawa często była przez rząd Mecziara naruszana. Miejmy nadzieję, że w rezultacie wyborów z jesieni 1998 roku Słowacja odzyska zdolność i niezbędną determinację do pogłębiania procesu reform.

Kraje byłego Związku Radzieckiego tworzą niezmiernie złożony obraz. Z jednej strony mamy kraje bałtyckie, które okazały się bardzo skutecznymi reformatorem, z drugiej nowe państwa Azji Środkowej, nawiedzane przez wojny domowe, konflikty etniczne i graniczne, odradzanie się autorytaryzmów i pozostające w katastrofalnej sytuacji gospodarczej. Rosja z kolei, choćby tylko ze względu na swój obszar, powtarzające się wstrząsy polityczne i nierówności między regionami, sama w sobie ucieleśnia wszystkie problemy i dylematy zmiany postkomunistycznej. Z tych powodów pomijam kraje byłego Związku Radzieckiego w tej analizie. Prezentowane w kilku miejscach dane dotyczące Białorusi i Ukrainy służyć mi będą tylko jako

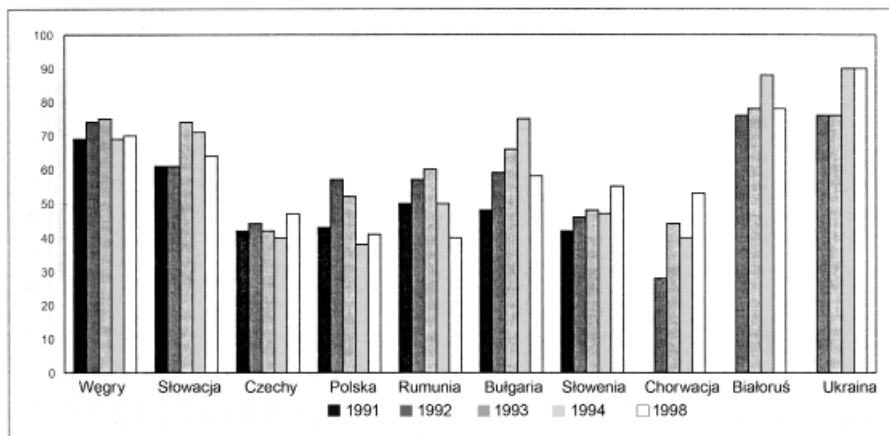
ilustracja porażek i trudności doświadczanych przez dużą grupę krajów postkomunistycznych.

Drugi zestaw danych, do jakich się odwołuję, pochodzi z badań opinii publicznej. Społeczna ocena nowego porządku politycznego i gospodarczego jest znacząco różna w krajach regionu. Im bardziej zaawansowane zmiany gospodarcze, im stabilniejsze podwaliny demokracji i efektywniejsza ochrona praw, tym wyższy stopień legitymizacji nowego porządku politycznego i ekonomicznego. Prawidłowość tę uwidoczniają sondaże opinii publicznej przeprowadzane w omawianych krajach w latach 1990–1994⁵, poddane analizie przez Richarda Rose'a i jego zespół (Rose i Haerpfer 1998).

Wykres 1. Aprobata systemu komunistycznego

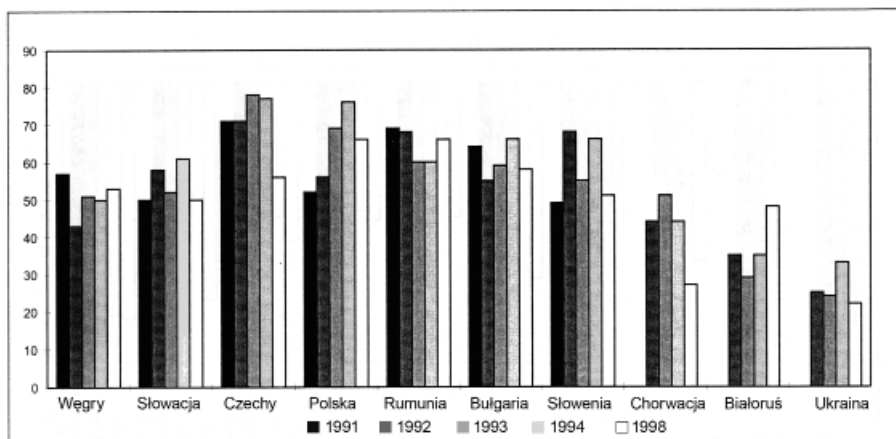

Wykres 2. Aprobata socjalistycznej gospodarki planowej

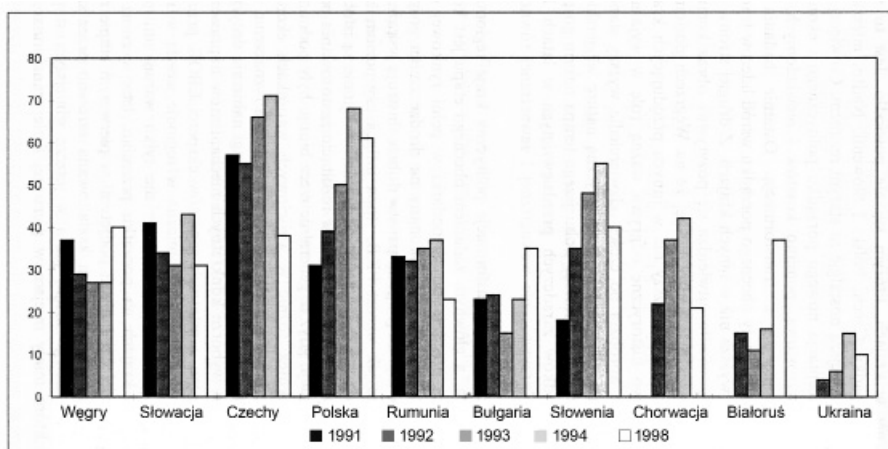

⁵ Dane dla Chorwacji, Białorusi i Ukrainy dotyczą tylko lat 1992, 1993, 1994 i 1998.

Wykres 3. Aprobata obecnego systemu politycznego

Wykres 4. Aprobata obecnego systemu ekonomicznego

Dane przedstawione na wykresach pokazują, że w krajach, które odniosły sukces, poziom aprobaty dla nowego systemu ekonomicznego i politycznego jest wyższy niż w krajach, którym się nie powiodło. Jest to szczególnie widoczne w przypadku Czech, Polski i Słowenii. Nadto, mieszkańcy tych krajów wykazują mniejszą nostalgicę za starym reżimem. Co więcej, w krajach tych społeczna akceptacja nowego porządku politycznego i ekonomicznego miała tendencję wzrostową, pomimo kosztów i niewiadomych, jakie nierozzerwalnie związane są z transformacją. Ostatnie badania pokazują wprawdzie spadek aprobaty obecnego porządku wśród liderów transformacji, ale jest ona wciąż wyższa niż w innych krajach. Z drugiej strony, w krajach, którym się mniej powiodło, utrwadza się pozytywny obraz komunistycznej przeszłości. Warto zwrócić nadto uwagę, że na Węgrzech poziom poparcia dla nowego porządku

jest niższy niż w innych przodujących krajach. Specyficzne dziedzictwo historyczne odgrywa ważną rolę w wyjaśnieniu tego paradoksu. Niższa aprobatą po części odzwierciedla wyższy standard życia u zarania transformacji i bardziej pragmatyczną naturę węgierskiego *ancien régime*, a po części jest rezultatem wolniejszego tempa reform gospodarczych i radykalnych środków zaradczych przedsięwziętych w latach 1994–1995, mających na celu przywrócenie wewnętrznej i zewnętrznej równowagi ekonomicznej.

Mimo że początkową transformację polityczną kraje regionu mają już w zasadzie za sobą, a głównym zadaniem obecnego etapu jest konsolidacja demokracji, proces przejścia do gospodarki w pełni rynkowej daleki jest jeszcze od zakończenia. Postęp dokonany na drodze zmian gospodarczych i różnice pomiędzy trzema grupami państw dobrze ilustrują wskaźniki makroekonomiczne, takie jak wzrost PKB, stopa inflacji czy poziom bezrobocia. Osiągnięcia gospodarcze poszczególnych krajów w regionie są istotnie zróżnicowane. Różnice te powstały nie tyle w rezultacie zastosowania odmiennych strategii transformacji, gdyż te generalnie rzecz biorąc były podobne w całym regionie, ile na skutek różnic w wyjściowych warunkach ekonomicznych i momencie podjęcia reform. Wraz z upływem czasu znaczenie warunków wyjściowych stopniowo ulega zmniejszeniu, a wagi nabierają decyzje polityczne przesądzające o wyborze konkretnych mechanizmów naprawczych i rozwojowych. W jednym z ostatnich raportów eksperci EBOR przekonują, że w 1997 roku transformacja ekonomiczna w regionie weszła w nową fazę, której przebieg „będzie determinowany nie tylko warunkami panującymi w poszczególnych krajach na początku przemian, lecz w coraz większym stopniu rezultatami i działaniami podjętymi w pierwszym etapie reform. Ta nowa faza przemian będzie zatem kształtowana zarówno przez szeroko rozumianą historię danego kraju, jak i w jeszcze silniejszym stopniu przez wydarzenia, które miały miejsce w pierwszej fazie transformacji” (EBOR 1997: 2).

Dane makroekonomiczne pokazują, że kraje Europy Środkowo-Wschodniej wcześniej powróciły na drogę wzrostu gospodarczego, były skuteczniejsze w przezwyciężaniu spadku produkcji, cechowała je większa stabilizacja cen (tabela 2). Wiele czynników zadecydowało o początkowych sukcesach reform ekonomicznych. Ekonomisci próbowali zbilansować wpływ czynników kontekstowych (warunki naturalne, bliskość wobec Europy Zachodniej), warunków wyjściowych (stan i struktura gospodarki, kierunki handlu zagranicznego) oraz czynników transformacyjnych (moment rozpoczęcia oraz zakres reform, polityka ekonomiczna, pomoc zagraniczna), ale rezultaty ich prac nie są jednoznaczne. Związki przyczynowo-skutkowe między tymi czynnikami nie są jasne, a ich znaczenie dla skuteczności reform okazało się trudne do pomiaru i interpretacji (por. Melo i in. 1997, zwłaszcza s. 13–16). Niemniej oczywiste jest, że spuścizna przeszłości jest tu bardzo istotna. Kraje odnoszące największe sukcesy próby reform ekonomicznych podejmowały już za czasów komunistycznych. W konsekwencji, były one instytucjonalnie bardziej zróżnicowane i zdecentralizowane i miały większy (z wyjątkiem Czechosłowacji) sektor prywatny. Jak argumentują Stanley Fischer i Alan Gelb (1991: 93), „zdecentralizowana gospodarka socjalistyczna ma przewagę już na starcie wolnorynkowych reform. Istniejące podmioty ekono-

miczne są lepiej zaznajomione z rynkowymi zasadami, a więc ich reakcja na bodźce rynku będzie zapewne szybsza. Nadto, znacząca część produkcji mniej scentralizowanych gospodarek była eksportowana na rynki zachodnie, poddając się tym samym globalnej konkurencji i podlegając międzynarodowym standardom”. W podobnym duchu argumentuje Salvatore Zecchini (1997: xix), podkreślając, że „na początku przemian występowały daleko idące różnice pomiędzy państwami [postkomunistycznymi] w zakresie warunków społeczno-politycznych, nierównowagi gospodarczej, dostępnego kapitału ludzkiego i zasobów materialnych. Wyjaśnia to, przynajmniej częściowo, dlaczego efekty działań reformatorskich są tak zróżnicowane, pomimo tego, że strategie obrane przez kraje regionu były bardzo podobne, gdyż zasadniczo zawierały te same komponenty, a mianowicie liberalizację handlu i cen, stabilizację makroekonomiczną, tworzenie instytucji rynku i prywatyzację”.

Tabela 2. Wybrane wskaźniki makroekonomiczne dla lat 1989–1998¹

	Lata spadku PBK	Czy po ożywieniu PBK ponownie spadł?	Wzrost PBK w latach 1990–93	Wzrost PBK w latach 1994–97	Wzrost PBK w latach 1990–97	PKB w roku 1997 gdy 1989=100	Stopa bezrobocia w 1998
Czechy	3	Nie	-4,3	3,6	-0,4	98	5,6
Węgry	4	Nie	-4,8	2,5	-1,1	90	9,1
Polska	2	Nie	-3,1	6,3	1,6	112	9,6
Słowenia	3	Nie	-3,9	4,0	0,0	99	14,1
Albania	4	Tak	-8,8	4,9	-2,0	80	16,5
Bułgaria	6	Tak	-7,4	-3,6	-5,5	63	11,4
Chorwacja	4	Nie	-9,9	3,0	-3,4	76	16,8
Rumunia	4	Tak	-6,4	2,1	-2,2	82	8,8
Słowacja	4	Nie	-6,8	6,3	-0,3	95	13,5
Białoruś	6	Nie	-5,5	-2,6	-4,0	71	2,3
Ukraina	8	Nie nastąpiło ożywienie	-10,1	-12,1	-11,1	37	3,4

¹ Źródła: Wywiad z Grzegorzem Kołodko, „Transition”, czerwiec 1998, vol. 9, nr 3. EBOR, *Transition Report 1998*, listopad 1998. „Transition”, luty 1999, vol. 10, nr 1.

Właściwy moment czasowy rozpoczęcia reform, ich kolejność i zakres, są powszechnie uznawane za najlepsze czynniki wyjaśniające skuteczność transformacji ekonomicznej. Analizy Banku Światowego potwierdzają przekonanie, że kraje, które szybko wdrożyły szeroko zakrojony program liberalizacyjny, wyszły z kryzysu szybciej i wcześniej osiągnęły spadek inflacji⁶. Podobnie uważa Zecchini (1997: xix): „niektóre kraje okazały większą determinację we wprowadzaniu radykalnych

⁶ Por. World Bank 1996. Przekonanie to jest jednak nadal przedmiotem debat ekonomistów. Por. np. Aage 1997.

reform i utrzymywaniu wysokiego tempa zmian, wykorzystując zazwyczaj do maksimum szansę, jaką otworzył przed nimi wyjściowy wstrząs polityczny”. Choć dane pokazują, że kraje, które wcześniej wkroczyły na drogę transformacji, systematycznie różnią się od tych, które na tę drogę weszły później, to bynajmniej nie jest łatwo skonstruować jednoznaczny łańcuch wyjaśnień przyczynowo-skutkowych. Johannes Linn (1996:1) ma rację ostrzegając, że „nigdy nie będziemy w stanie precyzyjnie ustalić, jaka część obecnego wzrostu gospodarczego krajów bałtyckich i środkowo-europejskich zależała od lepszych i wcześniejszych reform, a jaka była rezultatem korzystniejszych warunków wyjściowych. Wiemy jednak na pewno, że typ i stanowczość polityki reformatorskiej ma znaczenie, a to zależy od tych, którzy sprawują władzę”.

Tabela 3. Bezpośrednie inwestycje zagraniczne 1989–1998¹

Kraj	Skumulowana wartość bezpośrednich inwestycji w latach 1989–98 (w mln dolarów)	Per capita 1989–98 (w dolarach)
Czechy	8 473	823
Węgry	16 903	1667
Polska	12 442	321
	(19 250) ²	(497) ²
Słowenia	1 274	639
Albania	473	148
Bułgaria	1 222	147
Chorwacja	1 422	297
Rumunia	3 370	149
Słowacja	1 223	227
Białoruś	346	34
Ukraina	2 496	53

¹ Źródło: EBOR, *Transition Report 1998*, listopad.

² Liczby w nawiasach przedstawiają dane zebrane przez polski system bankowy i uzupełnione o wyniki sondażu przeprowadzonego wśród zagranicznych firm inwestujących w Polsce. Źródło: EBOR, *Transition Report Update*, kwiecień 1998.

Ostatnim czynnikiem, jaki wezmę pod uwagę, jest pomoc zagraniczna. Liderom transformacji udało się uzyskać silne wsparcie zewnętrzne i przyciągnąć pokaźny kapitał prywatny (tabela 3). Prawidłowości cechujące przepływ kapitału zagranicznego do krajów regionu wskazują na to, że pomoc zewnętrzna była nie tyle przyczyną, ile raczej skutkiem udanych reform. Początkowo, znaczne sumy inwestowane były na Węgrzech, które odznaczały się najbardziej liberalną gospodarką spośród wszystkich krajów komunistycznych. Później głównym odbiorcą inwestycji zagranicznych stały się Czechy, ze względu na śmiały i kompleksowy charakter reform.

W ostatnim okresie Polska przyciąga coraz większą część inwestycji zagranicznych, dzięki swemu udanemu programowi stabilizacyjnemu i szybkiemu wyjściu z recesji. Raport Banku Światowego potwierdza tę prawidłowość: „oficjalne wsparcie międzynarodowych instytucji finansowych i pomoc poszczególnych państw są z reguły większe, w stosunku do populacji czy PKB, dla tych krajów, których reformy są bardziej zaawansowane” (World Bank 1996: 138).

Powyższy przegląd dokonań w zakresie reform politycznych i ekonomicznych oraz wstępnych rezultatów transformacji wskazuje na daleko idące odmienności między postkomunistycznymi krajami Europy Wschodniej. W ostatnich latach dystans dzielący liderów z Europy Środkowo-Wschodniej od innych państw postkomunistycznych stał się wręcz uderzający. W jaki sposób można wyjaśnić te różnice? Jakie czynniki powodują, że niektóre kraje osiągnęły większe sukcesy niż inne? W dalszej części artykułu dokonam przeglądu niektórych hipotez wyjaśniających, spotykanych zarówno w literaturze opisującej transformację postkomunistyczną, jak i w pracach poświęconych problematyce demokratyzacji.

Typy możliwych wyjaśnień

Jak już wcześniej wskazywałem, zróżnicowane kierunki zmian i kontrastujące efekty pierwszej fazy transformacji można wyjaśniać poprzez odwołanie do szeregu czynników. Ważnymi przesłankami wyjaśniającymi są z pewnością warunki wyjściowe, moment rozpoczęcia oraz kolejność realizowanych reform, jakość decyzji politycznych, cechy nowego układu instytucjonalnego i zakres pomocy zewnętrznej. Jednak związki przyczynowe między tymi czynnikami ani nie są oczywiste, ani łatwe do odkrycia. Co więcej, ich wpływ może zwiększać się lub zmniejszać w zależności od etapu transformacji. W tej części artykułu krótko skomentuję znaczenie niektórych ze wskazanych czynników, a w jej zakończeniu spróbuję dokonać takiego ich uporządkowania, aby skonstruować rodzaj modelu wyjaśniającego udane transformacje.

Rola uwarunkowań międzynarodowych

W przeciwieństwie do wcześniejszych demokratyzacji, w Europie Wschodniej czynniki międzynarodowe odegrały i odgrywają zasadniczą rolę. W decydujący sposób oddziaływały one na wszystkie etapy zmiany: dekonstrukcję starego reżimu, przekazanie lub oddanie władzy i konsolidację nowego systemu instytucjonalnego (por. np. Linz i Stepan 1996: 235–244). Na międzynarodowy kontekst postkomunistycznej transformacji składa się wiele różnych wymiarów, w tym między innymi zmieniające się stosunki Wschód–Zachód, upadek politycznych i gospodarczych struktur bloku radzieckiego, kształtowanie się nowego układu stosunków między krajami Europy Wschodniej. Cała gama międzynarodowych aktorów – państw, organizacji międzynarodowych, ponadnarodowych ruchów społecznych i organizacji pozarządowych, transnarodowych korporacji, multilateralnych instytucji finansowych itp. – odgrywa swoje role, wywierając wpływ na przebieg wydarzeń w krajach postkomunistycznych. W rezultacie, międzynarodowe otoczenie wschodnioeuropej-

szych transformacji jest niezmiernie złożone. Jak podkreśla Valerie Bunce, „przejsie do demokracji w krajach Europy Wschodniej, z całą jego płynnością i niepewnością, odbywa się w równie płynnym i niepewnym kontekście międzynarodowym” (Bunce 1995: 94).

Poniżej skoncentruję swoją uwagę na dwóch tylko aspektach międzynarodowego kontekstu. Po pierwsze, zarówno w wymiarze politycznym, jak i ekonomicznym czynniki międzynarodowe powinny być postrzegane jako modyfikatory zmian, a nie jako czynniki sprawcze wywołujące konkretne efekty. Jak już podkreślałem, napływ bezpośrednich inwestycji zagranicznych powinien być rozpatrywany jako skutek, a nie jako przyczyna udanych reform ekonomicznych. Podobnie, przynależność do międzynarodowych organizacji prawie zawsze warunkowana jest spełnieniem określonych wymogów. Dlatego państwa, starające się o międzynarodową akceptację i uznanie najpierw same muszą podjąć wysiłki na rzecz przedstawienia swych gospodarek na rynkowe tory i zdemokratyzować swe systemy polityczne, aby później móc korzystać z pomocy ekonomicznej i poparcia politycznego. Międzynarodowa integracja przyspiesza z kolei wzrost produktywności, wymiany handlowej, dochodów, co w dalszej kolejności przyciąga obcy kapitał. Tak więc poszerzanie pola międzynarodowej partycypacji z jednej strony kieruje państwa na drogę otwartej i liberalnej gospodarki, z drugiej narzuca określone rozwiązania w ich polityce wewnętrznej. Według EBOR (1997: 28) „wymogi narzucone przez układy stowarzyszeniowe z Unią Europejską, negocjacje akcesyjne ze Światową Organizacją Handlu i inne regionalne porozumienia handlowe (CEFTA, BFTA), stały się, ogólnie rzecz biorąc, skuteczną przeciwwagą presji protekcyjnistycznych”. W efekcie „reguły wymiany handlowej [w państwach przodujących w reformach] nie różnią się zbytnio od obowiązujących w dojrzałych gospodarkach rynkowych”. Członkostwo, lub przyrzeczenie członkostwa, w organizacjach międzynarodowych ułatwia budowę wewnętrznych instytucji i ich dostosowanie do standardów i praw obowiązujących na poziomie ponadnarodowym. Nadto, pomoc zagraniczna kierowana jest do tych krajów, które chcą i są w stanie przyciągnąć zagranicznych partnerów. Mówiąc w skrócie: elity rządzące muszą znać obowiązujące zasady i procedury działania akceptowane w kręgach międzynarodowych, muszą wykazać wolę podporządkowania się tym zasadom i muszą nauczyć się stosowania właściwych procedur.

Dostępne dane wskazują, że kraje bardziej zawansowane w reformach ściślej powiązane są ze światowymi strukturami gospodarczymi i politycznymi niż pozostałe kraje postkomunistyczne, a ich integracja z tymi strukturami nastąpiła wcześniej. Co więcej, to właśnie te państwa wykazywały większą chęć do ekonomicznej i politycznej współpracy z sąsiadami. Nadto, są to państwa o dłuższej historii uczestnictwa w międzynarodowych instytucjach, a tym samym dysponują elitami, które zdążyły już nabyć umiejętności niezbędnych do efektywnego uczestnictwa w globalnej ekonomii i polityce. Tabela 4 przedstawia członkostwo i staż państw Europy Środkowej i Wschodniej w wybranych organizacjach międzynarodowych.

Dane zawarte w tabeli potwierdzają, że państwa silniej związane z instytucjami międzynarodowymi są bardziej zaawansowane w procesie ekonomicznej i politycznej transformacji. Państwa te mają dłuższą historię współpracy międzynarodowej,

gdź wstąpiły do liczących się organizacji międzynarodowych albo jeszcze za rządów komunistycznych, albo na samym początku reform demokratycznych. Krótko mówiąc, integracja międzynarodowa, niosąca ekonomiczne i polityczne korzyści, lecz zarazem ograniczenia w polityce wewnętrznej, wyraźnie ułatwia ekonomiczną i polityczną transformację. Państwa zaproszone jako pierwsze do rokowań w sprawie członkostwa w NATO i Unii Europejskiej będą odnosiły korzyści gospodarcze i przyciągną jeszcze większą pulę zagranicznych inwestycji⁷. Jednakże taka przynosząca korzyści integracja możliwa jest tylko pod warunkiem, że wcześniej został już dokonany odpowiedni postęp na drodze reform ekonomicznych i politycznych. Dlatego powinniśmy rozpatrzyć także czynniki, którym przypisuje się decydujący wpływ na początkowe efekty transformacji w Europie Wschodniej.

Tabela 4. Członkostwo w wybranych organizacjach międzynarodowych (rok wstąpienia)¹

Kraj	ONZ	Bank Światowy	MFW	WTO (GATT)	Rada Europy	Stowarzyszenie z UE	CEFTA	OECD	NATO	Oficjalny kandydat do UE
Czechy ²	1945 (1993)	1990	1990	1947	1991	1993	1993	1995	1999	1997
Węgry	1955	1982	1982	1975	1990	1992	1993	1996	1999	1997
Polska	1945	1986	1986	1967	1991	1992	1993	1996	1999	1997
Słowenia	1992	1993	1992	1995	1993	1995	1996	–	–	1997
Albania	1955	1991	1991	–	1995	–	–	–	–	–
Bułgaria	1955	1990	1990	1996	1992	1995	1999	–	–	1999
Chorwacja	1992	1993	1992	–	1996	–	–	–	–	–
Rumunia	1955	1972	1972	1972	1993	1993	1993	–	–	1999
Słowacja	1945	1993	1993	1995	1993	1993	1993	–	–	1999
Białoruś	1945 ³	1992	1992	–	1995 ⁴	–	–	–	–	–
Ukraina	1945 ³	1992	1992	–	1995	–	–	–	–	–

MFW – Międzynarodowy Fundusz Walutowy

WTO – Światowa Organizacja Handlu, jej poprzedniczką był GATT – Układ Ogólny w Sprawie Cel i Handlu

CEFTA – Środkowoeuropejska Strefa Wolnego Handlu OECD – Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju

¹ Dane zebrane ze stron internetowych poszczególnych organizacji, z raportów *OMRI Daily Digest*, z różnych wydań *The Europa World Year Book* i *Transition Report 1998*.

² Dane sprzed 1993 roku dotyczą Czechosłowacji.

³ Do 1991 roku, Białoruś i Ukraina, stanowiące integralną część Związku Radzieckiego, były odrębnymi członkami ONZ.

⁴ Białoruś uzyskała w 1995 roku status „specjalnego gościa” Rady Europy. Status ten został zawieszony 13 stycznia 1997.

⁷ Próbę zbilansowania kosztów i zysków związanych z rozszerzeniem Unii Europejskiej podejmują Baldwin, François i Portes (1997).

Rola uwarunkowań instytucjonalnych

Literatura „tranzytologiczna” poświęca bardzo wiele miejsca problematyce budowy nowego ładu instytucjonalnego⁸. Ogólna konkluzja wynikająca z badań jest taka, że wybór danych rozwiązań instytucjonalnych może wzmacniać tendencje konsolidacyjne, bądź przeciwnie, osłabiać takie tendencje. Beverly Crawford i Arend Lijphart (1995: 176–177) werbalizują ten pogląd w następujący sposób: „gdy nowe instytucje demokratyczne zostaną zbudowane, szybko wytworzą się wokół nich struktury i grupy interesów o dalekosiężnych konsekwencjach, mogących niwelować spuściznę przeszłości. Jeśli instytucje te stwarzając będą korzystne warunki dla działań politycznych i ekonomicznych reformatorów, a ograniczać możliwości działania przeciwników liberalizacji, wówczas istotnie wzrośnie szansa pomyślnego przejścia do liberalnej kapitalistycznej demokracji”. Za najważniejsze zadanie stojące przed budowniczymi instytucji uważa się skonstruowanie systemu wyborczego i zdefiniowanie wzajemnych relacji między władzą ustawodawczą a egzekutywą. Kolejna tabela (5) pokazuje, jakich wyborów w tym obszarze dokonały demokracje postkomunistyczne.

Przeгляд instytucjonalnych struktur nowych systemów postkomunistycznych prowadzi do kilku wniosków. Po pierwsze, proces tworzenia instytucji wciąż trwa, szczególnie gdy spojrzymy na instytucje ekonomiczne. Oczywiście można było oczekiwać, że w nowych demokracjach częstotliwość zmian instytucjonalnych poprzedzających uformowanie się względnie stabilnego układu instytucji będzie większa, ze względu na ścieranie się sprzecznych interesów i konieczność uzyskania szerokiego poparcia dla proponowanych zmian. Robert Putnam (1995: 288) przypomina nam jednak, że „historia instytucji w przeważającej części toczy się powoli. Gdzie w grę wchodzi budowanie instytucji (a nie jedynie pisanie konstytucji), czas należy mierzyć dziesiątkami lat”. Jeśli to prawda, to specyficzne skutki rozwiązań instytucjonalnych można adekwatnie szacować tylko w długiej perspektywie czasowej.

Po drugie, istnieje silna dyferencjacja instytucjonalnych wzorów występujących w Europie Środkowej i Wschodniej. Postkomunistyczne systemy rządów można uszeregować od czysto prezydenckich do czysto parlamentarnych, przy czym większość krajów plasuje się między tymi biegunami, preferując jakiś wariant systemu mieszanego. Podobnie systemy wyborcze tych krajów to cała gama modeli, od względnie czystej reprezentacji proporcjonalnej do systemu większościowego, przy czym wiele państw zdecydowało się na system pośredni, proporcjonalno-większościowy. Ze względu na fakt, że większość systemów instytucjonalnych w Europie Środkowej cechuje się systemami mieszanymi, trudno jest precyzyjnie wskazać, jakie są ich konkretne konsekwencje. Wydaje się jednak, że w analizowanych krajach pojawia się stosunkowo wyraźna i interesująca tendencja.

⁸ Por. między innymi specjalny numer „Comparative Political Studies” (1995 nr 2) poświęcony transformacji w Europie Wschodniej, a także Lijphart i Waisman (1996), Diamond i Plattner (1996), Merkel (1996).

Tabela 5. Charakter podstawowych systemów instytucjonalnych i liczba wyborów

	System rządów	System wyborczy ¹	Indeks władzy wykonawczej prezydenta/premiera ²	Powszechne wybory parlamentarne/prezydenckie ³	Indeks efektywnej liczby partii ⁴
Czechy	parlamentarny	proporcjonalny (4%)	3/5	5/0	3,6/5,2
Węgry	parlamentarny	mieszany (5%)	6/7	3/0	2,9/3,7
Polska	semiprezydencki	proporcjonalny (5%)	7/11	4/2	2,9/10,8
Słowenia	parlamentarny	proporcjonalny (4%)	4/6	3/2	2,5/6,6
Albania	semiprezydencki	mieszany (4%)	7/5	4/0	1,3/2,2
Bułgaria	parlamentarny	proporcjonalny (4%)	1/6	4/2	2,4/2,5
Chorwacja	prezydencki	mieszany (3%)	9	4/3	2,4/2,6
Rumunia	semiprezydencki	proporcjonalny (3%)	6/9	3/3	2,2/4,8
Słowacja	parlamentarny	proporcjonalny (5%)	4/6	4/1	3,3/4,4
Białoruś	prezydencki	większościowy	18	2/1	–
Ukraina	prezydencki	większościowy	8	2/3	–

¹ W nawiasie podano wysokość progu wyborczego.

² Indeks siły władzy wykonawczej skonstruowany przez Joela Hellmana szereguje zakres władzy prezydenta (we wszystkich krajach) i premiera (w systemach parlamentarnych i mieszanych) w dziesięciu kategoriach. Kraje o najwyższej punktacji cechuje najsilniejsza władza wykonawcza. Wśród krajów postkomunistycznych są to Białoruś (18), Uzbekistan (18) Turkmenia (18) i Rosja (15).

³ Według stanu z 1 lutego 2000 roku.

⁴ Indeks Laakso/Taagepera został obliczony dla wyborów, w których uczestniczyła najmniejsza liczba efektywnych partii i dla wyborów z największą liczbą uczestniczących partii efektywnych.

Postęp reform ekonomicznych jest bardziej zaawansowany, a demokracja uczciwsza i lepiej chroniona w krajach, które przyjęły system rządów zbliżony do czystego parlamentaryzmu, oraz w państwach z proporcjonalnym systemem wyborczym. To spostrzeżenie wspiera przekonanie Juana Linza, że „parlamentaryzm zapewnia bardziej elastyczny i przyjazny kontekst instytucjonalny dla wprowadzenia i konsolidacji demokracji” (Linz 1996: 125. Por. także Linz i Velenzuela 1994; Horowitz 1996: 143–149; Bunce 1997: 161–176). System parlamentarny sprzyja podziałowi władzy pomiędzy różnych politycznych aktorów, ułatwia łagodzenie konfliktów i ich efektywne rozwiązywanie oraz dysponuje procedurami umożliwiającymi wychodzenie z impasu. Pomimo tego że system parlamentarny jest mniej stabilny od prezydenckiego, co znajduje odzwierciedlenie w częstotliwości wyborów parlamentarnych i zmianach gabinetów, wydaje się, że częste zmiany rządów i koalicji rządzących wychodzą na dobre demokracji. Raport EBOR (1997: 23) wskazuje, że „państwa zaawansowane na drodze reform przeprowadziły, przeciętnie rzecz biorąc, większą liczbę wyborów, doświadczyły częstszych zmian rządów, a te ostatnie pozostawały

u władzy krócej niż w państwach mniej zaawansowanych”⁹. Zmiany te sprzyjały polityce przyspieszenia i korygowania reform, zapobiegały politycznej stagnacji i przeciwdziałały korupcji i utrwalaniu się stosunków klientelistycznych. Tak więc, wbrew istniejącym poglądom, że postępująca demokratyzacja i podporządkowanie polityki mechanizmom elekcyjnym mogą zakłócić wprowadzanie niezbędnych reform gospodarczych, „doświadczenia transformacji w państwach postkomunistycznych [...] wskazują, że instytucja demokratycznych wyborów może odgrywać rolę integracyjną, wzmacniając dynamikę reform ekonomicznych i generując determinację wśród rządzących, konieczną dla wprowadzenia kompleksowego programu reform” (EBOR 1997: 23). Należy jednak zauważyć, że częste zmiany gabinetów przynoszą bardziej pozytywne rezultaty wówczas, gdy mają miejsce na początku transformacji, a nie w jej dalszych fazach. Doświadczenia Polski, która przeszła okres silnej niestabilności politycznej na samym początku demokratyzacji, aby później okazać się jednym z liderów zmian, dobrze ilustrują tę prawidłowość. W przeciwieństwie do Polski, Bułgaria i Rumunia dopiero niedawno przeżyły okres przyspieszonych zmian ekip rządowych i przedterminowych wyborów, po części spowodowanych politycznymi i gospodarczymi klęskami. Nadto, prawidłowość powyższa nie dotyczy tylko polityki wyborczej i parlamentarnej. Systemy partyjne państw skutecznie przeprowadzających reformy są z reguły bardziej sfragmentaryzowane, co ilustruje współczynnik efektywnej liczby partii politycznych.

Korzyści płynące z bardziej elastycznego systemu instytucjonalnego oferowanego przez demokrację parlamentarną są nie tylko udziałem struktur politycznych. Przemiany ekonomiczne są znacznie mocniej zaawansowane w krajach, gdzie władza jest bardziej rozproszona. Joel Hellman (1996: 3–4) podsumowuje swoją analizę programów stabilizacji makroekonomicznej, realizowanych w krajach postkomunistycznych w następujący sposób: „Kraje postkomunistyczne cechujące się większym rozproszeniem władzy politycznej i większymi możliwościami blokowania decyzji politycznych przez różnych uczestników procesu decyzyjnego, osiągnęły stabilizację szybciej i skuteczniej niż kraje, w których władza polityczna jest bardziej skoncentrowana. Rządy koalicyjne i egzekutywy o ograniczonej układem politycznym swobodzie działania [...] wydają się przyspieszać stabilizację ekonomiczną. [Tak więc] kraje postkomunistyczne o bardziej kompetytywnym systemie politycznym okazują się mieć swoistą przewagę w procesie adaptacji makroekonomicznej”.

Chociaż związki między nowym porządkiem instytucjonalnym a rezultatami pierwszej fazy transformacji sugerują interesujące zależności przyczynowe, olbrzymie zróżnicowanie instytucjonalne i ciągła płynność nowych instytucji w Europie Środkowej i Wschodniej nakazują ostrożność w formułowaniu ostatecznych wnio-

⁹ EBOR, *Transition Report 1997*, s. 23. Należy jednak zauważyć, że prawidłowości te są w znacznej mierze efektem porównań państw powstałych po rozpadzie ZSRR z pozostałymi państwami postkomunistycznymi. Ostatnia seria przedterminowych wyborów na Bałkanach sprawiła, że kraje te prześcignęły pod względem częstotliwości wyborów i zmian gabinetów zaawansowane w reformach państwa Europy Środkowo-Wschodniej. Niemniej, efektem częstych zmian rządów w krajach bałkańskich w ostatnim czasie było podjęcie poważnych reform, gdyż nowe ekipy rządowe starały się nadrobić lata stracone przez poprzedników.

sków. Podobnie jak w przypadku czynników rozpatrywanych wcześniej, tak i teraz z dużą dozą pewności możemy stwierdzić, że systemy instytucjonalne o większym rozproszeniu władzy politycznej sprzyjają bardziej efektywnej polityce gospodarczej i są lepszym gwarantem demokracji. Niezbędne zastrzeżenie, jakie w tym miejscu należy uczynić, jest takie, że układ instytucjonalny wyznacza jedynie ramy, w jakich przebiegają procesy decyzyjne. Faktycznie mamy do czynienia z daleko idącymi różnicami w treści, stylu i skuteczności polityk prowadzonych w regionie. Obserwujemy różne stopnie determinacji i zdolności poszczególnych rządów do konsekwentnego trwania przy przyjętej strategii reform. W sferze polityki gospodarczej różnice te, zdaniem Salvatore Zecchiniego (1997: 12), „zależą od priorytetu przypisywanego danym celom, od szybkości, głębokości i kolejności rozmaitych reform, od stopnia, w jakim działanie bodźców rynkowych jest wzmacniane lub hamowane rządowymi interwencjami, oraz od determinacji w dążeniu do przywrócenia równowagi makroekonomicznej”.

Rola uwarunkowań historycznych

Ostatnim rozpatrywanym typem wyjaśnień odmiennych kierunków i rezultatów wschodnioeuropejskich przemian jest dziedzictwo historyczne i warunki wyjściowe. Państwowy socjalizm stwarzał wrażenie systemu wysoce zuniformizowanego politycznie i ekonomicznie. Jednak w rzeczywistości przybierał wiele form, a zaskakujące różnice między krajami występowały równie często, jak uderzające podobieństwa. W efekcie, upadek reżimów komunistycznych w regionie przebiegał w nader zróżnicowanych warunkach wewnętrznych w poszczególnych krajach. Polska i Węgry doświadczyły już wcześniej znaczącej liberalizacji politycznej, a ich gospodarki wykazywały rozmaite odstępstwa od ortodoksyjnego modelu komunistycznego. Inne kraje raczej nie zaznały politycznej liberalizacji, a ich systemy ekonomiczne były bliskie klasycznym wzorców gospodarki nakazowej.

Początkowe doświadczenia transformacji dowodzą, że kraje Europy Środkowo-Wschodniej, które są liderami przemian w postkomunistycznym obozie, cechuje podobieństwo dziedzictwa historycznego. Po pierwsze, wszystkie te kraje mają za sobą dramatyczne konflikty polityczne i szeroko zakrojone reformy polityczne. W konsekwencji, były one – z wyjątkiem Czechosłowacji, gdzie próby reform zakończyły się zainstalowaniem neostalinowskiego reżimu – bardziej liberalne niż ich sąsiedzi. Po drugie, zakres działania mechanizmów rynkowych i ekonomicznej liberalizacji jeszcze przed upadkiem rządów komunistycznych były w tych krajach większe niż gdzie indziej. Posiadały one względnie duży sektor prywatny, a wiele przedsiębiorstw państwowych współpracowało z firmami zachodnimi lub produkowało dobra na rynki zachodnie. Po trzecie, były to kraje, gdzie istniała pragmatycznie zorientowana elita komunistyczna i/lub znacząca opozycja polityczna i kulturalna. W końcu, były to kraje o silniejszych więzach z Zachodem.

Można przypuszczać, że traumatyczne wydarzenia polityczne, przeplatanie się politycznych kryzysów i reform, uruchomiły proces uczenia się zarówno na poziomie elit, jak i społeczeństwa, który sprzyjał szybszemu przejściu do demokracji, lepszej jakości demokratycznych instytucji i szerszemu zakresowi swobód i wolno-

ści. Wiedza i umiejętności nabyte przez pierwszoplanowych zbiorowych aktorów (elity rządzące, ruchy opozycyjne i organizacje społeczeństwa obywatelskiego, prywatnych przedsiębiorców) w zdecentralizowanym i pragmatycznie zorientowanym państwowym socjalizmie stały się ważnym kapitałem po jego upadku. W rezultacie, te właśnie kraje i ich nowe elity okazały się bardziej konsekwentne i skuteczne we wprowadzaniu reform politycznych i gospodarczych.

Instytucjonalne dziedzictwo reform i ukształtowany w trakcie ich wprowadzania zasób umiejętności i doświadczeń spowodowały, że zerwanie z komunistyczną przeszłością było w omawianych krajach bardziej radykalne, a początkowe fazy ich transformacji bardziej wyraziste. We wszystkich czterech przodujących krajach dawne partie komunistyczne straciły władzę w pierwszej turze demokratycznych wyborów. Nowe demokratyczne rządy zostały utworzone przez przedstawicieli ruchów opozycyjnych, którzy zaczęli demontować ekonomiczne i polityczne pozostałości państwowego socjalizmu tak szybko, jak tylko to było możliwe. Jak celnie zauważył Steven Fish (1998: 57): „rezultat pierwszych wolnych wyborów jest najlepszym predykatorem zasięgu reform ekonomicznych”. Z drugiej strony, należy zadać sobie pytanie, dlaczego partie komunistyczne przegrały pierwsze demokratyczne wybory w tych właśnie krajach. Specyficzne elementy dziedzictwa przeszłości opisane powyżej pozwalają wytłumaczyć zdolność nowych sił politycznych do zwycięstwa wyborczego. Jednak byłoby naiwnością przypuszczać, że zliberalizowany i urynkwiony państwowy socjalizm w mechaniczny sposób doprowadził do demokracji i efektywnej gospodarki. Czechosłowacja nie była ani liberalna, ani nie miała zreformowanej gospodarki, chociaż posiadała żywą tradycję wysiłków reformatorskich i konfliktów politycznych. Wydaje się więc, że tradycje działań opozycyjnych, protestów i reform w krajach odnoszących transformacyjne sukcesy ułatwiły proces politycznych i ekonomicznych przemian, nawet mimo tego, że działania reformatorskie pod rządami starego reżimu ulegały licznym zahamowaniom, a niekiedy wręcz odwróceniom. Należy również pamiętać, że moc wyjaśniająca dziedzictwa przeszłości maleje wraz z upływem czasu. Jak zauważyli analitycy EBOR (1997: vi): „różnice w intensywności przemian są coraz bardziej rezultatem wyboru określonej polityki, a coraz mniej konsekwencją warunków wyjściowych danego kraju”.

Zakończenie: nauki płynące z postkomunistycznej transformacji

Artykuł ten pomyślany był jako wstępna ocena dróg politycznej i ekonomicznej transformacji w postkomunistycznej Europie Wschodniej. Skoncentrowałem w nim uwagę na dawnym bloku sowieckim z wykluczeniem państw powstałych w wyniku rozpadu Związku Radzieckiego. Wybrałem taką strategię, aby uprościć analizę i pominąć komplikujące obraz kwestie walk o niepodległość i prawo do samostanowienia, konfliktów narodowościowych, krańcowych odmienności w warunkach startu i różnego czasu, w jakim transformacja się rozpoczęła.

Doświadczenia postkomunistycznych transformacji są dalece różne w poszczególnych krajach regionu. Grupa przodujących krajów (Czechy, Polska, Słowenia i Węgry) dokonała nieoczekiwanie dużego postępu. Za krajami tymi lokują się

państwa bałkańskie i Słowacja, których osiągnięcia są o wiele mniej imponujące, a polityka reform – mniej konsekwentna. Kraje te pozostają z tyłu zarówno w politycznym, jak i ekonomicznym wymiarze przemian, ich demokratyczne struktury są dość kruche i podatne na kryzysy. Wśród państw-sukcesorów Związku Radzieckiego z kolei postęp przemian jest krańcowo nierówny, w wielu z nich transformacja została zablokowana lub nawet jeszcze tak naprawdę się nie zaczęła.

Zanim przedstawię konkluzje wynikające z powyższej analizy jedna rzecz musi być bardzo mocno podkreślona: proces transformacji nadal się toczy, a co za tym idzie – nieuprawnione jest formułowanie daleko idących uogólnień jedynie na podstawie wczesnych doświadczeń. Wciąż jeszcze istnieje możliwość, jak zauważa Katherine Verdery (1996: 16), że „[wschodnioeuropejskie] transformacje wytworzą różnorodne formy; część z nich zapewne będzie zbliżać się do zachodnich kapitalistycznych i wolnorynkowych gospodarek, lecz wiele innych nie [...] Ustroje bardziej przypominające korporacyjne reżimy autorytarne niż liberalne demokracje wydają się realną możliwością w kilku krajach [...] podczas gdy w innych nie można wykluczyć pojawienia się dyktatur wojskowych”. Z drugiej strony, dotychczasowe rezultaty transformacji postkomunistycznych pokazują, że liberalna demokracja i wolny rynek nie mają w tej chwili znaczących systemowych konkurentów. W związku z tym kwestie jakości demokracji oraz zasięgu i efektywności mechanizmów rynkowych są najbardziej zasadniczymi czynnikami różnicującymi kraje regionu. Po dziesięciu latach eksperymentów i reform wyłaniające się prawidłowości transformacji skłaniają do sformułowania kilku wstępnych konkluzji:

Po pierwsze, kraje przodujące w transformacji ekonomicznej cechują się zarazem najbardziej stabilnymi i efektywnymi systemami demokratycznymi, a zakres swobód i praw obywatelskich jest w nich największy. Tak więc doświadczenia postkomunistycznej Europy Środkowej i Wschodniej wskazują, że równoczesne przejścia do demokracji i wolnego rynku mają szanse na sukces przede wszystkim wówczas, gdy jakość demokracji jest lepsza, gdy władza jest mniej scentralizowana, gdy system partynny bardziej rozproszony, cykle wyborcze krótsze, zmiany ekip rządowych częstsze, media zaś są wolne od kontroli rządu.

Po drugie, powojenna historia wszystkich krajów dokonujących skutecznych przeobrażeń naznaczona jest konfliktami politycznymi, wysiłkami liberalizacyjnymi, ekonomicznymi reformami i eksperymentami, a także aktywnością opozycji. Taki ciąg zdarzeń w okresie państwowego socjalizmu doprowadził do uformowania się pragmatycznie zorientowanych elit komunistycznych, wykształcenia się w upaństwowionej gospodarce aktywnego sektora prywatnego i narodzin silnych kontrolit kulturalnych i politycznych.

Po trzecie, kraje te utrzymywały w przeszłości bardziej rozległe stosunki z zachodnimi demokracjami, organizacjami międzynarodowymi i globalną gospodarką. Odnosiły korzyści z naukowej, technologicznej i handlowej kooperacji międzynarodowej, a nadto otrzymywały bezpośrednią pomoc w postaci transferu wiedzy i kapitału. Wszystkie te czynniki w oczywisty sposób przyczyniły się do szybszej i bardziej skutecznej transformacji. Wiedza i umiejętności zdobyte w przeszłości przez głównych ekonomicznych i politycznych aktorów odegrały główną rolę w projektowaniu

i wdrażaniu strategii zmian i budowaniu nowego układu instytucjonalnego. Nadto, jak wskazuje raport EBOR (1997: 22), te kraje „osiągnęły wysoki poziom integracji z rynkami światowymi i multilateralnymi organizacjami, co spowodowało pojawienie się silnych bodźców utrzymujących i pogłębiających reformy prorynkowe”.

Po czwarte, w krajach zaawansowanych na drodze reform dawne partie komunistyczne utraciły władzę w pierwszej serii wolnych wyborów na rzecz sił opozycyjnych, które desygnowały pierwsze demokratyczne gabinety. Nowe elity polityczne były silnie zorientowane na zmiany i wykorzystały szansę szybkiego demontażu struktur socjalizmu państwowego.

Po piąte, kraje te cechują się większym rozproszeniem władzy politycznej i ekonomicznej, a ich systemy partyjne są bardziej konkurencyjne. W rezultacie, doświadczały one częstszych zmian ekip rządowych i charakteryzowały się krótszymi cyklami wyborczymi. Taka sytuacja, pomimo pozorów niesprzyjającej reformom niestabilności, przyczyniała się do wzrostu innowacyjności programów reformatorskich i determinacji rządzących elit w utrzymywaniu szybkiego tempa zmian.

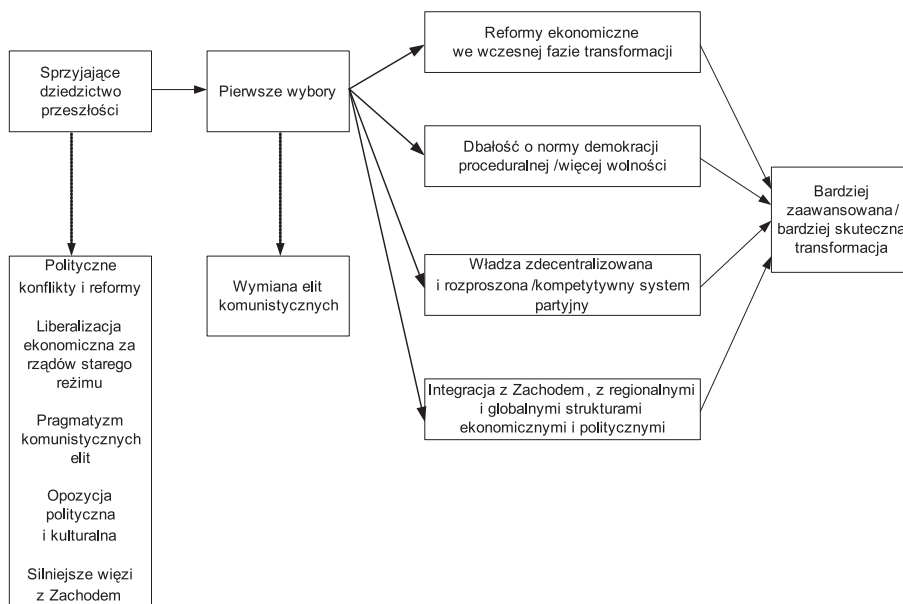
Wreszcie, to właśnie te państwa wprowadziły najszerszy pakiet reformatorski nakierowany na stabilizację makroekonomiczną, liberalizację gospodarki i prywatyzację dużej części państwowych aktywów. Ponadto, wszystkie te zabiegi miały miejsce we wczesnych fazach procesu, transformacji i trwano przy nich z wielką konsekwencją mimo silnych nacisków oponentów, co zaowocowało „wykreowaniem szerokiego grona wyborców zainteresowanego podtrzymywaniem procesu reform” (EBOR 1997: 22).

Sumaryczny obraz roli głównych czynników rozpatrywanych w tym artykule i sekwencji działań wiodących do skutecznej transformacji politycznej i ekonomicznej przedstawione są na wykresie 5.

Przeгляд wschodnioeuropejskich doświadczeń transformacyjnych pozwala także wskazać ogólniejsze prawidłowości fundamentalnych zmian politycznych i ekonomicznych, które były i są udziałem wielu innych krajów na różnych kontynentach (zob. Huntington 1995). Materiał przedstawiony w tym artykule stanowi swego rodzaju ostrzeżenie, aby nie przyjmować sztucznych i upraszczających założeń analitycznych. Wybór odpowiednich rozwiązań instytucjonalnych, choć krytycznie ważny, sam w sobie nie stworzy ani sprawnej demokracji, ani gospodarki rynkowej. Podobnie jest z pomocą zagraniczną: może ona wspierać demokratyczne i rynkowe reformy, lecz nie jest w stanie sama ich wykreować i utrzymać.

Przekonywałem w tym artykule, że aby zrozumieć wschodnioeuropejskie doświadczenia powinniśmy przywiązywać większą uwagę do dziedzictwa starego reżimu i efektów kumulacyjnych generowanych przez dynamikę „zależności od szlaku”, niezależnie od tego, że mamy do czynienia z gwałtownym przerwaniem ciągłości instytucjonalnej. Douglas North (1990: 6) przypomina nam, że „nawet bardzo radykalne zmiany społeczne (jak w przypadku rewolucji i podbojów) nie prowadzą do kompletnego zerwania z przeszłością”. Podobnie, studium włoskich reform regionalnych przeprowadzone przez Roberta Putnama (1995: 248) ilustruje we wnikliwy sposób „siłę wpływu historycznej ciągłości na szanse sukcesu instytucji”.

Wykres 5. Model skutecznej transformacji

Sugerowałem również, aby dziedzictwo przeszłości konceptualizować w bardziej złożony i precyzyjny sposób. Doświadczenia krajów Europy Środkowej i Wschodniej nie zostały ukształtowane wyłącznie przez „dziedzictwo leninizmu” ujmowane przez Kena Jowitta (1994) jako wrogie wobec rynku i liberalnej demokracji. Przeszłe kryzysy polityczne i próby reform, wprowadzanie nawet drobnych zmian do instytucjonalnych podstaw komunistycznego reżimu politycznego i centralnie planowanej gospodarki, czy procesy uczenia się zachodzące wśród komunistycznych elit i sił opozycyjnych, wszystko to tworzy elementy pozytywnego, choć niezamierzonego, dziedzictwa komunizmu. Są to podstawowe czynniki wyjaśniające zróżnicowane kierunki i efekty zmian zachodzących w świecie postkomunistycznym. Pomagają wyjaśnić, dlaczego niektóre kraje były w stanie odpowiedzieć na wyzwania i szanse stworzone przez upadek sowieckiego imperium w sposób bardziej skuteczny niż inne. W skrócie, perspektywa „zależności od szlaku”, łącząca poważną refleksję nad doświadczeniami historycznymi krajów podlegających transformacji z przywiązywaniem wagi do takich jednostkowych wydarzeń jak pierwsze wolne wybory i uwzględniająca znaczenie instytucji i wyborów instytucjonalnych, winna zastąpić uproszczoną dychotomię zawartą w pojęciach „dziedzictwa leninizmu” i „inżynierii instytucjonalnej”.

Drugi wniosek teoretyczny dotyczy naszej zdolności wypracowania analitycznie nieskomplikowanych, a jednocześnie efektywnych modeli ujmujących i wyjaśniających makroprocesy politycznej i ekonomicznej transformacji. We współczesnych

naukach politycznych za pierwszoplanowe zadanie uważa się budowanie przejrzystych modeli analitycznych umożliwiających precyzyjne wyodrębnienie przyczyn i skutków i związków przyczynowych zachodzących między różnymi czynnikami. Jak wskazywałem, takie wysiłki mają małą szansę powodzenia w wyjaśnianiu złożonych procesów zmian systemowych, w których liczba czynników mogących mieć znaczący wpływ jest potencjalnie ogromna i w których efekty interakcyjne, jak też złożone sekwencje czasowe powodują dodatkowe komplikacje. Co więcej, natura świata społecznego sprawia, że te same przyczyny mogą wywołać odmienne skutki i te same skutki mogą być wynikiem różnych przyczyn (zob. Ragin 1987).

Tak więc interpretacje przekształceń postkomunistycznych przypisujące determinującą rolę jednemu czynnikowi muszą zostać zakwestionowane, gdyż współzależności zachodzące między wieloma czynnikami są ewidentne. Nadto, o ile nawet potrafimy wskazać czynniki ułatwiające proces transformacji, o tyle mamy kłopoty z określeniem ich siły sprawczej. Jak przypomina nam Robert Putnam (1995: 250), w wyjaśnianiu złożonych procesów politycznych „musimy myśleć nie tylko w kategoriach przyczyny i skutku”. Każda próba wskazania konkretnych przyczyn i zakładanie, że istnieją liniowe zależności pomiędzy przyczynami i skutkami, jest trudna do obrony. Metafora kumulowania się pozytywnych i negatywnych efektów (*virtuous and vicious circles*) o wiele lepiej oddaje relacje zachodzące między różnymi czynnikami kształtującymi proces zmian. Pozostają one we wzajemnych skomplikowanych interakcjach, uruchamiając procesy kumulacyjne, charakterystyczne dla „zależności od szlaku”. Takie samowzmacniające się procesy są wyraźnie dostrzegalne w krajach postkomunistycznych. Polska, Węgry i Czechosłowacja otrzymały zdecydowanie więcej wsparcia od międzynarodowej wspólnoty na początku transformacji ze względu na swe wcześniejsze doświadczenia liberalizacyjne, wprowadzenie reform ekonomicznych, otwarcie na Zachód i siłę opozycyjnych elit kulturalnych i politycznych. W dwóch z powyższych krajów istniały też pragmatyczne i liberalne elity komunistyczne. Te wcześniejsze doświadczenia nie tylko dostarczyły sprzyjającego demokracji kapitału intelektualnego i wiedzy; doprowadziły też do szybszej i szerszej współpracy z Zachodem, ułatwiły kooperację z zagranicznymi ekspertami i stymulowały napływ kapitału. To z kolei wywierało coraz to mocniejszy wpływ na politykę reformatorską w tych krajach, normatywną orientację aktorów politycznych i aktywność gospodarczą. Lepiej rozwinięte mechanizmy rynkowe, poprawa efektywności ekonomicznej i silniejsza demokracja zachęcały do dalszej kooperacji, pomocy i inwestycji. O ile ta samonapędzająca się i właściwie ukierunkowana dynamika transformacji przyniosła sukcesy krajom przodującym w reformach, o tyle pozostałe kraje znalazły się w błędnym kole politycznego i ekonomicznego zastoju, sparaliżowanych reform i często usprawiedliwionej ostrożności czy wręcz niechęci ze strony partnerów zagranicznych. W tej sytuacji kluczowe staje się pytanie, jak i kiedy możliwe będzie wyjście z tych błędnych kół, umożliwiające odwrócenie logiki rozwoju tych krajów. Jakie wydarzenia mogą przerwać tę samodestrukcyjną spiralę? Pamiętajmy zarazem, że nawet najbardziej zaawansowane państwa Europy Środkowej i Wschodniej mają jeszcze przed sobą długą drogę do przebycia, zanim ich demokracje zostaną całkowicie skonsolidowane, gospodarki wystarczająco

„odpolitycznione” i zintegrowane z rynkami światowymi, a sposoby radzenia sobie z immanentną niestabilnością procesów ekonomicznych i politycznych w pełni zinstytucjonalizowane.

Literatura

- Aage, Hans. 1997. *Transitions in Central and Eastern Europe*. TKI Working Papers on European Integration and Regime Formation, South Jutland University, No. 12.
- Baldwin, Richard E., Joseph F. François i Richard Portes. 1997. *EU Enlargement: Small Cost for the West, Big Gains for the East*. „Economic Policy” vol. 24: 127–176.
- Bunce, Valerie. 1995. *Comparing East and South*. „Journal of Democracy” vol. 6: 87–100.
- Bunce, Valerie. 1997. *Presidents and the Transition in Eastern Europe*. W: Kurt von Mettenheim (red.). *Presidential Institutions and Democratic Politics*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Crawford, Beverly i Arend Lijphart. 1995. *Explaining Political and Economic Change in Post-communist Eastern Europe. Old Legacies, New Institutions, Hegemonic Norms and International Pressures*. „Comparative Political Studies” vol. 28: 171–199.
- Diamond, Larry i Marc Plattner (red.). 1996. *The Global Resurgence of Democracy*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- EBOR. 1997. [Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju] *Transition Report 1997*.
- Ekiert, Grzegorz. 1990. *Transition from State-Socialism in East Central Europe*. „State and Social Structures Newsletter” 12: 1–7.
- Ekiert, Grzegorz. 1996. *The State Against Society: Political Crises and Their Aftermath in East Central Europe*. Princeton: Princeton University Press.
- Fish, M. Steven. 1998. *The Determinants of Economic Reform in the Post-Communist World*. „East European Politics and Societies” vol. 12: 31–78.
- Fischer, Stanley i Alan Gelb. 1991. *The Process of Socialist Economic Transformation*. „The Journal of Economic Perspectives” vol. 5: 91–106.
- Fish, Steven M. 1998. *The Determinants of Economic Reforms in the Post-Communist World*. „East European Politics and Societies” vol. 12: 31–78.
- Hanson, Stephen. 1995. *The Leninist Legacy and Institutional Change*. „Comparative Political Studies” vol. 28: 306–314.
- Hellman, Joel S. 1996. „Competitive Advantage: Political Competition and Economic Reform in Postcommunist Transitions”, referat wygłoszony na Zjeździe Amerykańskiego Towarzystwa Nauk Politycznych (APSA) w San Francisco.
- Horowitz, Donald. 1996. *Comparing Democratic Systems*. W: L. Diamond i M. Plattner (red.). *The Global Resurgence of Democracy*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, s. 143–149.
- Huntington, Samuel P. 1995. *Trzecia fala demokratyzacji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Kamiński, Bartłomiej. 1991. *Systematic Underpinnings of the Transition in Poland: The Shadow of the Roundtable Agreement*. „Studies in Comparative Communism” vol. 24: 173–190.
- Kornai, Janos. 1996. *Paying the Bill for Goulash-Communism*. Discussion Paper Series No. 1749, Harvard Institute for Economic Research, Cambridge.
- Lijphart, Arend i Carlos H. Waisman. 1996. *Institutional Design and Democratization*. W: A. Lijphart i C.H. Waisman, (red.). *Institutional Design in New Democracies. Eastern Europe and Latin America*. Boulder: Westview Press.
- Linn, Johannes F. 1996. *The Transition in Europe and Central Asia: Progress and World Bank Assistance*. Tokyo, 25 listopad.
- Linz, Juan. 1996. *The Perils of Presidentialism*. W: L. Diamond i M. Plattner (red.). *The Global Resurgence of Democracy*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, s. 124–142.
- Linz, Juan i Alfred Stepan. 1996. *Problems of Democratic Transition and Consolidation*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Linz, Juan i Arturo Valenzuela (red.). 1994. *The Failure of Presidential Democracy*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Melo de, Martha, Cevdet Denizer, Alan Gelb i Stoyan Tenev. 1997. *Circumstances and Choices. The Role of Initial Conditions and Policies in Transition Economies*. World Bank, Policy Research Working Paper 1866.
- Merkel, Wolfgang. 1996. *Institutions and Democratic Consolidation in East Central Europe*. The Juan March Institute Working Papers, Madrid, No. 1996/86.
- North, Douglas C. 1990. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pierson, Paul. 2000. *Increasing Returns, Path Dependence and the Study of Politics*. „American Political Science Review” (w druku).
- Putnam, Robert D. 1995. *Demokracja w działaniu*. Kraków: Znak (tłumaczył Jakub Szacki).
- Ragin, Charles. 1987. *The Comparative Method: Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies*. Berkeley: University of California Press.
- Rose, Richard i Christian Haerpfer. 1998. *New Democracies Barometer V*. Center for Study of Public Policy, No. 306, Glasgow, University of Strathclyde.
- Stark, David. 1992. *Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe*. „East European Politics and Societies”, vol. 6: 17–54.
- Stark, David i Laszlo Bruszt. 1998. *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe*. Cambridge University Press.
- Verdery, Katherine. 1996. *What Was Socialism and What Comes Next*. Princeton: Princeton University Press
- World Bank. 1996. *From Plan to Market. World Development Report 1996*. New York: Oxford University Press.
- Zecchini, Salvatore. 1997. *Introduction*. W: *Lessons from the Economic Transition*. Red. S. Zecchini, Dordrecht: Kluwer 1997.

Patterns in East European Transformation

Summary

Four factors seem to be decisive in determining the character and dynamics of transformation: the legacy of the past – the initial condition; the institutional choices; the degree of external assistance; policies of the new governments. In order to understand the East-European transformations and discover any patterns in these processes one must turn more attention to the legacy of the past and the initial condition i.e. follow a path dependency approach.

No breakup with the past, even such radical as in East-Central Europe, can ever be complete. The past carries not only the elements dysfunctional for the new democratic and market order but also some which provide support for the changes. Among them one can list the negative experience with political crises, the attempts to reform the economy and liberalize the political system (even if not successful), the pragmatism of the communist elites, the emergence of the political and cultural opposition, the opening to the West. The „path dependency” perspective, combines serious analysis of the historical experiences with the appreciation of singular events (such as for e.g. the first free elections) and their temporal sequence. It explains why some countries are successful in their transformation while others can't leave the circle of doom.

Key words: transformation, „path dependency”, legacy of communism, successful transformation.